

Тамара Демченко

ОТАМАН АНГЕЛ – ЗНАКОВА ПОСТАТЬ ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ (1918–1919 рр.)

У статті проаналізовано сучасні наукові дослідження та стан джерельної бази до історії повстанського руху на Чернігівщині, очолюваного отаманом Ангелом, наведено архівні дані про його рід, названо дату народження селянського ватажка, визначені спірні питання та нерозв'язані проблеми, пов'язані з цією непересічною постаттю доби Визвольних змагань українського народу.

Ключові слова: Українська революція, селянський повстанський рух, отаман Ангел, Чернігівщина, біографічні дані.

В останні роки дослідженням селянського повстанського руху в Україні приділяють чимало уваги. І цей інтерес не пов'язаний з політичною кон'юктурою, а викликаний радше усвідомленням того незаперечного, підтвердженого тисячами неспростовних доказів висновку, що Українська революція була значною мірою масовим селянським рухом. Уперше такий підхід до наукового аналізу вищеназваного явища обґрунтував В. Верстюк [1]. Через чверть століття після появи фундаментальної праці вчений наголосив: «Незважаючи на втрату в 1920-х рр. державності, революційний потенціал українського народу не було вичерпано. Він виявився в масовому антикомуністичному повстанському русі, який став однією з парадигматичних особливостей революції, а згодом був запозичений іншими революціями ХХ ст. Було б невірно розглядати революцію як велике, але локальне явище, обмежене хронологічними рамками 1917–1921 рр. Цілком очевидно, що верхня межа – 1921-й рік – умовна. Затухання революції було повільним, а багато процесів – незворотними, передусім це стосується змін у масовій свідомості» [2, с. 21].

Крім науковців, над темою дуже активно і плідно працюють письменники, журналісти, члени клубу «Холодний Яр» під проводом його засновника і незмінного керівника Романа Ковалю. Останнім часом намітилася ще одна багатообіцяльна тенденція – готувати науково-популярні видання силами вчених у межах громадського просвітницького проекту «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт». Свідченням наукової перспективності й громадсько-політичної доцільності розгортання досліджень з селянської тематики в такому форматі може стати збірник наукових праць чи колективна монографія, що побачила світ у 2017 р. [3]. Група авторів охопила практично всі регіони поширення руху, прослідкувала етапи його становлення, визначила особливості. Дії чернігівських повстанців проаналізовано у розділі «Селянський повстанський антикомуністичний рух на Лівобережній Україні (1919–1921 рр.): динаміка кількісних змін, ідеологія, географія поширення», підготовленому П. Ісаковим – дослідником історії селянського руху в нашому краї доби Української революції [3, с. 282–317]. Автор, зокрема писав, що Ангел підпорядковувався «формально» УНР, а «Курінь смерті», яким він командував, рейдував не тільки Чернігівщиною, а переходив на Київщину й Полтавщину [3, с. 289–290].

На жаль, про цього повстанського ватажка збереглося мало архівних матеріалів.

© Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, викладач Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка.

Зате отаман Ангел згадується в дуже багатьох виданнях, насамперед, мемуарах учасників Визвольних змагань. Генерал-хорунжий Дієвої армії Микола Капустянський (1879–1969) писав, що влітку 1919 р. «на Чернігівщині партизан Ангел взяв Прилуки і загрожує важливому залізничному вузлу Бахмач» [4, с. 122]. Сотник армії УНР, видатний український поет Євген Маланюк (1897–1968) створив стислий, але привабливий образ Ангела в статті про Крути, поставивши його на початку переліку «тих, кого вулканічно зродила сама земля наша, сам розколиканий революцією чорнозем»: «У засніженім морознім Києві смагляво-палке обличчя чернігівського Ангела – меткого, бистрого, влучного, постать, що якби винурилася з 17-го козацького віку й опинилася серед авт, трамваїв, телеграфних стрічок і незнайомих мундирів» [5, с. 226]. Генерал-хорунжий армії УНР Всеволод Петрів (1883–1948) писав про Ангела у зв'язку з процесом об'єднання отаманів довкола центральної української влади, яка на середину літа 1919 р. перебувала в Кам'янці-Подільському: «У Кам'янці почало оформлюватися щось, з чим можливо було рахуватися, а, може, необхідно було рахуватися, як з певним реальним фактором, певним гравітаційним осередком у первісному хаосі революції. А ця гравітація почалася не лишень утворенням спільної команди армії, але завдяки їй пішла далі: трипільський батько Зелений «зволив» особисто прибути до Кам'янця. Ангел вислав «посольство», навіть певна група махновських «молодців» перекочувала до Запорозької Січі...» [6, с. 361–362]. Правобережний отаман Кармелюк (Марко Шляховий, 1887–1921) теж залишив коротеньку згадку про Ангела: «а на Чернігівщині, в районі ст[анції] Дівоче [так у книзі, ймовірно, йдеться про станцію Доч. – Т. Д.] розгортався отаман Євген Ангел» [7, с. 18]. Нарешті, командувач армії УНР генерал-поручик Михайло Омелянович-Павленко (1878–1952) серед найяскравіших представників повстанських угруповань назвав і Ангела, щоправда, без зазначення його політичних симпатій [8, с. 282]. Очевидно, цей перелік можна продовжити. Звичайно, у спогадах політичних та військових очільників Української революції не бракувало й негативних оцінок. Микола Чеботарів (1884–1972) не терпів отаманської сваволі й послідовно боровся з нею. «Моє прізвище стало ненависне для «повстанчих» отаманів і ця фама (слава, репутація. – Т. Д.) залишилася і по сьогодні, навіть серед еміграції», – стверджував він, однак змушений був визнати: «А одночасно я мав особистий контакт з повстанцями Лівобережжя і трохи Правобережжя на теренах, зайнятих большевицьким або денікінським військом. Такі визначні повстанчі отамани, як Зелений з Київщини (Трипілья) або Ангел з Чернігівщини, особисто приходили до мене в Кам'янець-Подільський у 1919 році, замешкували у мене пару днів. Я їм улаштував побачення, навіть з Голов[ним] Отаманом і деякими політичними нашими провідниками. Ці отамани «опамяталися», але запізно!» [9, с. 31].

Наведених даних й оцінок достатньо, щоб зробити висновок, що отаман Ангел дійсно був однією з помітних постатей доби Української революції. Власне, це підтверджується й дослідженнями сучасних істориків. У колективній монографії австрійських і українських учених зазначено, що на окупованій території України у 1918–1919 рр. діяли «великі селянські повстанські армії», серед чотирьох ватажків названо й Євгена Ангела, а також указано, що його загони діяли в Чернігівській губернії «під формальною егідою Директорії» [10, с. 131, с. 158].

Проблема в іншому – бракує вірогідної інформації про саму особистість отамана. Схоже, що це спільна риса життєписів багатьох повстанських ватажків. Свого часу В. Верстюк писав про Н. Махна: «Література про махновщину величезна, чимало сторінок в ній присвячено безпосередньо постаті Махна. Але відтворити його життя з повною точністю – не така проста справа. Воно обросло неймовірною кількістю найрізноманітніших деталей, часом фантастичних. Історикам ще довго доведеться сперечатися і вирішувати, що в тому правда, а що вигадка» [1, с. 19]. З тих пір обсяг публікацій про Нестора Махна значно зріс, а от біографії Ангела не дуже пощастило.

Власне, можна стверджувати, що й понині вона відсутня. У 1930 р. полковник армії УНР Михайло Серeda (1887–1939), який після поразки революції викладав історію в українській гімназії у Каліші, опублікував серію історико-біографічних нарисів про селянських ватажків у львівському часописі «Літопис Червоної Калини». Всього їх було 11. Нарис про Ангела, починаючи від першого ж епізоду про втечу від чекіста в кївському театрі, виглядає як сценарій для пригодницького фільму [11]. М. Серeda

навів такі біографічні дані про героя свого нарису: «Євген Ангел походив з Чернігівщини з родини заможного селянина. Світову війну перебув він в ранзі поручника, і з першими кличками, що були проголошені в Києві на першому Українському Військовому З'їзді, як свідомий українець і націоналіст, покинув російську частину, маючи в проєкті сформувати український відділ з людей, для яких Україна мала бути лише незалежною». Тут же дано опис зовнішності отамана, який потім часто використовували дослідники: «То був молодий старшина 26–27 літ, високого росту, з чорнявою головою, грузинським обличчям, чорними булькатими очима, в яких завше палали вогники невичерпаної енергії і рішучої вдачі. Його жилава рухлива постать завше перебувала в напруженні всіх м'язів, потребуючи постійно гострих вражінь і мінливих рухів. Був зодягнений як кавказькі інгуші: у чорну вовняну бурку, гостроверху чорну папаху і кавказькі вовняні чоботи, що знизу були обшиті шкірою» [11, с. 14]. Чи не єдина світлина-портрет отамана, що дійшла до наших днів, підтверджує і спостереження щодо зовнішності, й уподобання в одязі. Ангел був привабливим юнаком, у біографічному нарисі Р. Коваль назвав його «красенем» [12, с. 184].

Стосовно ж біографічних даних, то тут і нині існує плутанина. Для М. Середи отаман був уродженцем Чернігівщини, селянським сином, яким би не було його справжнє прізвище. Р. Коваль з посиланням на мемуари ад'ютанта начальника штабу Сірої дивізії Миколу Бутовича писав, що, можливо, справжні прізвище та ім'я отамана були Олександр Грудницький [12, с. 185]. Час від часу в літературі знову з'являється ця версія. Однак ще в 2000 р. полтавський історик О. Юренко, як на нас, переконливо довів, що уродженець Полтавщини реальний Олександр Грудницький (1892–1921) нічого спільного з чернігівським отаманом не мав, хоча «багато хто навіть з-поміж чекістів вважав, що Грудницький – це отаман Ангел або отаман Струк» [13, с. 7]. Утім, що інформацію як незаперечний факт навів Я. Тинченко [14, с. 15–16] і повторив Ю. Митрофаненко. Останній в додатках до своєї монографії не тільки не зазначив у дужках «справжнє» прізвище отамана Ангела (О. Грудницький), але й указав регіон його повстанської діяльності – Чернігівську та Подільську губернії (насправді мала б бути Полтавська, адже курінь смерті брав Прилуки) [15, с. 207].

Щодо ареалу дії, то тут особливих розходжень не спостерігається. Наприкінці 1918р., десь в середині листопада, Ангел опинився в штабі Сірої дивізії на станції Конотоп як отаман Червоного куреня смерті. Само собою, нічого спільного з більшовиками вояки не мали, а назву отримали від червоного кольору шликів на шапках. «Козаки Ангела і сірожупанники здійснили спочатку переворот «у самому Конотопі». Під час роззброєння Державної варті Ангела було легко поранено ручною гранатою» [12, с. 186]. У книзі, присвяченій «невигаданим історіям вояків армії УНР», вміщена світлина приміщення в Конотопі, де в грудні 1918 – січні 1919 рр. перебував штаб куреня смерті [16, с. 25]. Потім повстанці обстріляли в Конотопі німецький військовий ешелон. Це викликало обурення українських військовиків, та й німці теж не сиділи склавши руки. Отаман з куренем зник. «Далі він вже провадив партизанську боротьбу на власний розсуд». Іншими словами, тривалого співробітництва з військовою владою УНР не вийшло. Р. Коваль також окреслив межі території, де діяв Ангел: Чернігівщина – (Конотопський, Ніжинський, Борзенський повіти); Полтавщина – (Прилуцький, Лохвицький, Лубенський повіти), він також воював і на Київщині. Повстанці Ангела билися проти частин Червоної і Добровольчої армій, тобто російських військ, однак у сучасній літературі не зафіксовано випадків, щоб вони виступали на боці червоних чи білих. М. Середя не без гумору описав, як Ангел обдурив денікінців на станції Ічня [11, с. 16]. Ми вже писали, що розповіді М. Середи виглядають інколи, як легенди про Робіна Гуда або Тіля Уленшпінгеля. Однак насправді в них присутні й елементи реальності. Сюжет про перебування ядра загону Ангела в лісах між Ічнею і Бахмачем на «високих дубах» [11, с. 15] здається повністю казковим, але старезні дуби, де могла переховуватися значна кількість людей, дійсно росли в цій місцевості. Про це писав у своїх мемуарах Іван Петрунkevич. У 60-х рр. XIX ст. він гостював на хуторі місцевого поміщика Михайла Імшенецького й бачив на власні очі дуб, у дуплі якого «був поставлений стіл і дві лавки, сидячи на яких навпроти один одного, ми вранці пили каву й бесідували». На висоті людського зросту окружність дуба становила понад 9 м [17, с.

105]. Дубів таких розмірів, як запевняв мемуарист, було на Борзенщині чимало, отже, вони цілком могли простояти ще 60 років і дати притулок повстанцям.

Сучасні історики визначають політичну спрямованість дій отамана Ангела як помірковано-конструктивну щодо УНР (15, с. 207). З-поміж інших повстанських отаманів чернігівський ватажок найдружніші стосунки підтримував з трипільським отаманом Зеленим. Р. Коваль писав про суть цих стосунків: «московські хмари» над Трипільям занадто вже згустилися, і в «перших днях травня почався новий похід на Трипільля, [...] через витачівський міст Зелений перейшов на Лівобережжя до свого друга Ангела. Місцем збору призначив Барішполь і село Воронове Гніздо. З'єднавшись із Ангелом, здійснив рейд Полтавщиною та Чернігівщиною. Відомо, що 1 червня зеленівці билися під Борзною. Очевидно, болючих ударів завдали москалям, бо наприкінці травня Со-внарком оголосив винагороду в 50000 рублів за голову Зеленого й таку саму за Євгена Ангела – живого чи мертвого» [18, с. 84].

Не вдаючись до докладнішої характеристики власне повстанської діяльності Ангела, спробуємо навести деякі дані до його біографії. Найповніша інформація про це представлена в чернігівській періодиці, матеріали якої рідко потрапляють у поле зору істориків. Між тим, саме на цьому рівні з'явилися достовірні дані про походження роду, батьків Ангела [19; 20; 21; 22; 23 та інші]. Цікаві дані вміщені й в історико-краєзнавчій літературі останніх років [24; 25].

Інформативний матеріал щодо особистості Ангела та його рідні певною мірою можна розширити й уточнити завдяки церковним записам. Наведені нижче дані вилучені з метричних книг Георгіє-Хозевітської церкви (Георгія Хозевіта) в Качанівці, парафіянами якої були й мешканці с. Власівки, бо село розташоване на протилежному від Качанівської садиби березі Майорського ставу. Церква збереглася до наших днів, знаходиться в маєтку Тарновських. Її розпочали будувати на кошти тодішнього власника маєтку Г. Почеки ще у 1817 р., завершили уже при Г. Тарновському у 1828 р. [26, с. 11]. У краєзнавчих розвідках згадується, що батько майбутнього отамана був уродженцем Болгарії, якого нібито Тарновські вивезли із Болгарії, рятуючи від турок, Біженець працював єгерем у маєтку [19]. Якщо це й так, то ймовірно йшлося про діда Євгена Ангела. До речі, це прізвище писалося у метричних книгах як Ангелов, хоча навряд, щоб представників родини так називали односельці, швидше за все, вони були Ангелами. Діда звали Микита Тимофійович Ангелов, у 1892 р. у віці 51 року від чахотки померла його дружина Уляна Данилівна [27, од. зб. 543, арк. 396 зв.]. Можна припустити, що Микита був такого ж віку або старшим. У нього був брат – Антон Тимофійович Ангелов [27, од. зб. 543, арк. 376]. Від першого шлюбу в М. Ангелова було принаймні двоє синів – Іван і Петро. Останній у січні 1891 р. одружився першим шлюбом з Клавдією Іванівною Бондаревою (ймовірно, Бондар). Обом було по 20 років, але для нареченої це був уже другий шлюб, що, мабуть, означає, що вона стала вдовою [27, од. зб. 540, арк. 396 зв.]. Першою дитиною молодої пари була донька Олімпіада (народилася у січні 1892 р.) [27, од. зб. 543, арк. 367 зв.]. Потім, у серпні 1894 р., народився хлопчик Аркадій [27, од. зб. 555, арк. 445 зв.] На жаль, він помер, не проживши й року – у травні 1894 р. [27, од. зб. 560, арк. 146 зв.]. Євген Петрович Ангелов народився 3 березня 1896 р., того ж дня був охрещений в церкві Георгія Хозевіта [27, од. зб. 565, арк. 161 зв.]. Він був, якщо виходити із записів метричних книг, третьою дитиною Петра Микитовича та Клавдії Іванівни Ангелових. Краєзнавча література стверджує, що в родині батьків було 12 дітей [19], можливо, це й так, а, можливо, враховувалися й малі діти інших Ангелових, скажімо, діда Микити, який, овдовівши, одружився вдруге, і в липні 1895 р. у подружжя народилася донька Ангеліна, померла через місяць [27, од. зб. 560, арк. 127 зв., 148 зв.]. Добре було б переглянути всі метричні книги церкви Георгія Хозевіта і виявити відповідні записи. На цьому ж поки що достовірна інформація уривається: ми не знаємо, чому і коли малого Євгена відправили до тітки на Кавказ, як він опинився знову в Україні, чи мав військову освіту [19].

Сумніву не викликає тільки наявність особливої харизми, що дозволила юнакові зібрати довкола себе земляків і підняти їх на захист власних, селянських, інтересів. Варто також наголосити, що збройна боротьба розпочалася не на порожньому місці: Борзенський повіт ще з 1917 р. прославився своїми проукраїнськими настроями. По них йшлося на шпальтах місцевої періодики і насамперед друкованого органу гу-

бернського земства «Черниговской земской газеты». У сучасних наукових виданнях оприлюднений високо оцінений В. Верстюком «Статут вільного козацтва с. Рожнівки Борзенського повіту», «де утворився козацький гурт ім. гетьмана Петра Сагайдачного в кількості 160 осіб». Документ «засвідчує, яку політичну дистанцію пройшло українське селянство протягом кількох місяців революції» [28, с. 435]. Текст статуту був оприлюднений у «Новій раді» (8 жовтня 1917 р.) і згодом у «Черниговской земской газете» (25 грудня 1917 р.).

Євген Ангелов зі своїми козаками менше всього скидалися на ангелів. У сучасній історіографії зустрічаються досить різкі оцінки характеру повстанського руху. О. Реєнт констатував: «Отаманська сваволя охопила цілі губернії: на Чернігівщині тероризував місцеве населення «червоний курінь смерті» отамана Ангела, на Волині – «чорний курінь смерті» отамана Гуцола, на Поділлі «володарював» загін під командуванням Шепеля» [29, с. 168]. Селяни воювали на свій манер, без білих руквичок. Очевидно, що були й антисемітські виступи, і зайва жорстокість, і нездатність до жорсткого підпорядкування та військової дисципліни. К. Самбурський у своїх щоденниках детально описав, як за наказом отамана Ангела розстріляли його односельця, старшину Івана Мисечка [30, с. 28]. Всі ці й багато інших негативних атрибутів і жахливих особливостей повстанства революційної доби мають своє наукове пояснення. Один із дослідників селянського руху зазначив: «у сучасній історіографії селянство все частіше розглядають не як об'єкт маніпуляцій різних політичних сил, а як самостійну силу, що мала своєрідну правосвідомість та соціально-психологічні особливості. Дослідники доходять висновку, що культура українського селянства в добу революції була «переднаціональною» (А. Граціозі), його «ідеологія» – «дополітичною» (О. Михайлюк), демократичні ідеали – «архаїчно-локальні» й часто «антиетатистські», свідомість – «напіванархічна» й «аграрно-локальна» (В. Лозовий)» [31, с. 291]. Про світоглядні особливості отамана Ангела чітко уявлення дає зміст його прокламації кінця 1918 р., коли штаб перебував у Конотопі: «Навколо України вороги. Весь світ повстав, щоб знищити наш край, наш народ. На наших кордонах – ворожі нам румуни, поляки, французи англійці, а більшовики пруться в саме серце України і хочуть знищити наш народ. Вони хочуть не тільки розграбувати добро нашого народу, але й хочуть вкрасти його душу [...]. Записуйтеся в курінь Смерті імені Кошового Івана Сірка, оскільки в нього велика мета – знищити ворога. [...] Одне з двох – або здобудемо волю Україні, або зі славою загинемо» [Цит. за: 20, с. 14]. Збереглося цікаве свідчення Євгена Онацького, датоване кінцем грудня 1919 р. Італійська преса оприлюднила телеграму з Парижа, де йшлося про причини поразки денікінського руху. Це був лист, «надісланий місяць тому генералові (так. – Т. Д.) Петлюрі від Ангела, отамана повстанців на Чернігівщині та Полтавщині». У документі, зокрема, зазначалося: «Ми, повстанці Чернігівщини й Полтавщини, вітаємо тебе, невтомного оборонця української свободи, і все твоє військо, що несе нашій країні визволення. Більше шести місяців змагалися ми зі зброєю в руках проти російських комуністів за незалежність України, і, здавалося, що Україну вже звільнено. Але ми помилилися. Замість російських комуністичних напасників Україну облягли чорні гади, прикрашені золотом. Проти цих нових ворогів ми знову всі повстали. Борони нашу справу перед цивілізованими народами всього світу» [32, с. 148]. Звичайно, важко сказати, настільки щирими були ці запевнення, але, безсумнівно, війна 1919 р. проти червоних і білих окупантів мусила дечому навчити селянських отаманів. На жаль, доля відпустила надто мало часу Євгену Ангелу. Він загинув, ймовірно, наприкінці 1919 р. Сучасні історики зазначили: «Відділ отамана Ангела, що тривалий час діяв проти більшовиків під прапором УНР, у вересні 1919 р. перейшов на Правобережну Україну, де з'єднався з українськими військами. Від імені повстанців Чернігівщини і Полтавщини отаман Ангел вітав Головного Отамана С. Петлюру і вояків армії УНР «на багнетах несучих волю обкраденому, проданому, закутому в кайдани нашому рідному краю...». Це «привітання» було надруковане в газеті «Селянська громада», 1919 р., 21 вересня, ч. 14. [3, с. 221]. Ймовірно, йдеться про документ, котрий ми подали в інтерпретації Є. Онацького (відмінності викликані потрібним перекладом: з української – на французьку, з французької – на італійську мови, потім знову на українську). В. Моренець зазначив, що сліди отамана «губляться восени 1919 р.» [25, с. 211]. У літературі

наведено три вірогідні версії загибелі Є. Ангела – розстріл більшовиками; в бою – з денікінцями; смерть від тифу [12, с. 185; 21, с. 13].

Труднощі встановлення справжнього перебігу подій зумовлені багатьма обставинами. По-перше, повстанці загону Ангела на Чернігівщині не тільки продовжили його справу, але й тривалий час приховували факт смерті легендарного отамана [25, с. 45]. Останнім відголоском колись масового руху став суд над членами «Патріотичного кубла» (травень 1923 р.). Учасників цієї підпільної організації звинувачували «в співробітництві з петлюрівськими отаманами Ангелом, Скубаном і Скрипченком» [25, с. 35]. По-друге, очевидно, що був ще один «отаман Ангел», який діяв на Херсонщині. Про це писав і М. Серета [11, с. 16]. Існують певні докази, що невловимого отамана бачили і після фатального для нього 1919 року. Утім, з цією постаттю якимось не поєднується інформація про те, що він трудився під чужим прізвищем у залізничному кооперативі в Полтаві у 1921 р., тобто тоді, коли повстанський рух ще не був розгромлений, або ж працював інженером на нафтопереробних заводах Баку [14, с. 16].

У будь-якому випадку більш-менш повна й достовірна біографія отамана Ангела ще чекає на свого дослідника.

Підсумовуючи, зазначимо, що отаман Ангел зовсім не випадково потрапив ледь не до першої п'ятірки найвідоміших селянських ватажків України доби революції. Хоча він зі своїми козаками і воювали по-партизанськи, але становили грізну силу проти російських завойовників. Доброю прикметою видається також його рух до визнання української держави УНР, спроби підпорядкуватися командуванню Дієвої Армії. А сповнена таємниць і загадок особистість отамана додає якогось особливого шарму цій непересічній людині, перетворює її на легенду Української революції 1917–1921 рр.

1. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К.: Наук. думка, 1991. – 368 с.

2. Верстюк В. Ф. Від «Великої Октябрьської соціалістическої революції и громадянської війни на Україні (1917–1920)» до «Нарисів історії Української революції» й далі: трансформації дослідницької парадигми // Укр. іст. журнал. – 2017. – № 3. – С. 8–23.

3. Війна з державою чи за державу: Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 400 с.

4. Україна. 1919 рік: Капустянський М. «Похід Українських армій на Київ – Одесу в 1919 році». Маланюк Є. «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали. / Передм. Я. Тинченко. – К.: Темпора, 2004. – 558 с.: іл.

5. Маланюк Є. Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи / Упоряд., передм. Т. С. Салига. – Львів: Світ, 2005. – 496 с.+іл.

6. Петрів В. Військово-історичні праці. Листи. – К.: Укр. Вид. Спілка, 2004. – 628 с.

7. «Так творилось українське військо»: 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917–1920-х років / Ред.-упоряд. Р. Коваль. – К.; Вінниця: Державна картографічна фабрика, 2008. – 200 с.: іл.

8. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920) / Упоряд. М. Ковальчук. – К.: Темпора, 2007. – 608 с.: іл.

9. Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва) / Вст. ст.: В. Сідак. – К.: Темпора, 2003. – 288 с.

10. Україна між самовизначенням та окупацією: 1917–1922 роки / Вольфрам Дорнік та ін.; пер. з нім. В. Кам'янець; наук. ред. Р. Пиріг. – К.: Ніка-Центр, 2015. – 512 с.

11. Серета М. Отаманщина. Отаман Ангел // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1930. – Ч. 9 (вересень). – С. 14–16.

12. Коваль Р. М. Чернігівський отаман Ангел // Коваль Р. М. За волю і честь: Воєнно-історичні нариси / Вступ. сл. І. Драча. – К.: Діюкор, 2005. – С. 184–187.

13. Юренко О. Олександр Грудницький: комуніст чи петлюрівець? Доля одного українського письменника // Літературна Україна. – 2000. – 15 червня. – С. 7.

14. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Республіки (1917–1921). – К.: Темпора, 2007. – Кн. 1. – 536 с.: іл.

15. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років. – Вид. 3-є, випр. і доповн. – Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2016. – 240 с.
16. Подобєд П. К. З-під Конотопа до Аризони: невігадані історії вояків Армії УНР. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2017. – 340 с.: іл.
17. Петрункевич І. На Чернігівщині (Уривки із спогадів громадського діяча кінця XIX – початку XX ст.) / Упоряд. Шевченко В. М. та ін. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2009. – 256 с.
18. Коваль Р. Отаман Зелений: історичний нарис. – К.: Історичний клуб «Холодний Яр»: Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2014. – 560 с. – (Серія «Отаманія XX століття». – Кн. 3).
19. Кравченко Л., Баранов В. Отаман «Куреня смерті» // Трудова слава. – Ічня, 2007. – 5 травня. – С. 5.
20. Моренець В. Як отаман Ангел Ічню брав // Сіверщина. – 2012. – 1 березня. – С. 14.
21. Моренець В. Отаман Ангел: бої на Ічнянщині // Сіверщина. – 2012. – 5 квітня. – С. 13.
22. Ясенчук О. Чорний ангел революції // Сіверщина. – 2008. – 7 лютого. – С. 12.
23. Ясенчук О. Чернігівщина отаманська // Сіверщина. – 2008. – 28 серпня. – С. 14–15.
24. Баранов В. З Києва до Качанівки через Ніжин; Качуровський І. Путівник для грибарів. – К.: Київ, 2011. – 120 с.
25. Моренець В., Шевченко В. Ічнянці в Армії УНР: Штрихи до літопису боротьби українців проти російської окупації у перше десятиріччя після більшовицького перевороту 1917-го року. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2013. – 296 с. іл.
26. Вечерський В. Палацово-парковий ансамбль у Качанівці // Пам'ятки України: історія та культура. – 2000. – № 1. – С. 7–15.
27. Держархів Чернігівської області, ф. 679, оп. 10.
28. Історія українського козацтва: Нариси у двох т. / Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. 2. – 724 с.: іл.
29. Реєнт О. У робітнях історичної науки / передм. акад. П. Т. Тронька. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України»; Вид. центр «Просвіта», 1999. – 352 с.: іл.
30. Самбурський К. Щоденники 1918–1928 рр.: Гірка українська історія очима псаломщика з Гужівки / Упоряд. В. Моренець, В. Шевченко. – К.: Гнозис, 2015. – 1024 с.: іл.
31. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років / Авт. кол.: А. Руккас та ін. – Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016. – 352 с.
32. Онацький Є. По похилій площі: Записки журналіста і дипломата. – Мюнхен: Вид-во «Дніпрова Хвиля», 1964. – Ч. 1. – 152 с.

В статті проаналізовані сучасні наукові дослідження та стан джерельної бази по історії повстанського руху на Чернігівщині, очолюваного отаманом Ангелом, наведені архівні дані про його родину, названа дата народження селянського предводителя, визначені спірні питання та нерешені проблеми, пов'язані з цим видатним періодом визвольного руху українського народу.

Ключевые слова: Українська революція, селянське повстанське руху, отаман Ангел, Чернігівщина,

The article analyses modern scientific researches and the condition of the source base related to the history of the insurgent movement in Chernihiv region headed by ataman Angel. It presents the archival data about his family, date of birth of the peasants' leader, determines controversial and unresolved issues about this outstanding figure of the Ukrainian liberation movement.

Keywords: Ukrainian revolution, peasants' rebel movement, ataman Angel, Chernihiv region, biographical information.